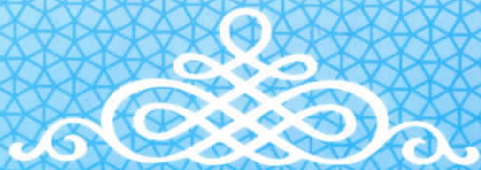

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ

DİLÇİLİK TARİXİ

Elmi redaktor: **A.M.Qurbanov,**
filologiya elmləri doktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Rəyçi: **K.M.Abdullayev,**
filologiya elmləri doktoru, professor

Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Dilçilik tarixi. I kitab.
Universitetlər üçün dərs vəsaiti. Bakı, «Nurlan», 2006, 528 s.

Vəsait dil haqqında elmin yaranmasından müasir dövrdə inkişaf yolu, qədim hind, yunan, Çin, Roma, ərəb və orta əsrlər Avropa dilçiliyi, intibah dövrü və ondan sonrakı dövrdə dilçilikdə təzahür edən cərəyanlar, müqayisəli-tarixi və ümumi (nəzəri) dilçiliyin meydana gəlməsi, XIX və XX yüzilliklərdə dilçilik elmində fəaliyyət göstərmiş dilçilik məktəb və cərəyanlarının nəzəriyyə və müddəaları, bir sıra görkəmli dilçilərin təlimləri, unudulmuş yazı və dillərin öyrənilməsi, habelə, ayrıca fəsillər şəklində sovet və Azərbaycan dilçiliyi elmin müasir səviyyəsi baxımından şərh edilir.

Vəsait universitetlərin filologiya fakültələri tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri.

R $\frac{4602000000 - 12}{N - 098 - 2007}$ **Qrifli nəşr**

© Rəcəbli Ə, 2007

MÜƏLLİFDƏN

Dilçilik tarixi bir tədris fənni kimi ali məktəblərin filologiya fakültələrində ya «Ümumi dilçilik» fənninin ilkin hissəsi kimi, ya da xüsusi kurs kimi tədris edilir. Son zamanlar dünya, sovet və rus dilçiliyində dilçiliyin tarixi məsələlərinə həsr edilmiş xeyli əsər, dərslik və dərs vəsaiti yazılmışdır. Rus dilində təkcə Moskvada hər il «Dilçilik tarixi» adlı 2-3 kitab nəşr edilir. Lakin Azərbaycan dilində bu mövzuda indiyədək bir samballı əsər belə yoxdur. A.Qurbanovun ali məktəb tələbələrinin tələbini ödəməyən kiçikhəcmli «Dilçiliyin tarixi» (Bakı, 1976) kitabçasından və A.Axundovun «Ümumi dilçilik» (Bakı, 1979) adlı dərsliyində dilçilik tarixi haqqında qısa məlumatdan başqa dilimizdə bu mövzuda, ümumiyyətlə, heç bir əsər yoxdur. Əlbəttə, bu hal istər «Dilçilik tarixi» fənninin tədrisində, istərsə tələbələrin dilçiliyin 2500 illik fasiləsiz tarixi boyu onda baş vermiş ideyalar mübarizəsinin gedişini, köhnə fikirlərin təkzibi və yeni fikirlərin qalib gəlməsinin qanunauyğunluqlarını, dilçilikdə müxtəlif ideyali, müxtəlif baxışlı məktəb və cərəyanların yaranması və bir-birini əvəz etməsi proseslərini, böyük dilçilərin dilçilikdə yaratdıqları əsaslı dəyişikliklərin səbəb və nəticələrini, dilçilikdə yaranan nəzəriyyə və fərziyyələrin məzmun və mahiyyətini, dilin və onu öyrənən elmin – dilçiliyin başqa elmlər arasındakı mövqeyini, dilçilik tarixinin və dilçilik ideyalarının irsiliyini və s. onlarla bu tipli problemləri mənimsəməsində çətinlik törədir. «Dilçilik tarixi» adlanan bu əsər Azərbaycan dilçiliyindəki bu boşluğu aradan qaldırmaq və yuxarıda sadalanan problemlər haqqında filoloq-tələbələrdə, habelə, dilçiliyin inkişaf tarixi ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsində müəyyən bir təsəvvür yaratmaq məqsədini daşıyır.

Oxucuların mühakiməsinə təqdim edilən bu əsər dilçiliyin ən qədim dövründən müasir dövrünədək olan iki min beş yüz illik bir inkişaf tarixini əhatə edir. Əlbəttə, əsər elmi tədqiqat, monoqrafiya xarakteri daşımadığı, dərs vəsaiti mahiyyətində olduğu üçün müəllif bu və ya digər tədqiqatçının yaradıcılığını və dilçilikdəki xidmətlərini təfərrüatına qədər təhlil etmək, bu və ya digər dilçilik məktəb və cərəyanlarına daxil olan dilçilər haqqında müfəssəl məlumat vermək, xüsusən dilçilərin tərcümeyi-halını səciyyəvləndirmək imkanına malik deyildir.

Əsərdə dilçiliyin inkişaf tarixi, əsasən, xronoloji ardıcılıqla təqdim edilir. Lakin bəzi hallarda xronoloji ardıcılıq pozulur. Müəllif belə vəziyyətə o zaman yol verir ki, bir dilçilik məktəbinin, bir dilçilik cərəyanının fəaliyyəti bitməzdən xeyli əvvəl başqa bir dilçilik məktəbi, başqa bir dilçilik cərəyanı fəaliyyətə başlayır. Təbii ki, sonra fəaliyyətə başlayan məktəbin yaxud cərəyanın ilk nümayəndələri xronoloji baxımdan əvvəl fəaliyyətdə olan məktəb və cərəyanın son nümayəndələrindən əvvəl yaradıcılıqla məşğul olmuşlar. Lakin əsər şəxsiyyətlərin deyil, ideyaların, məktəblərin, cərəyanların xronoloji tarixi üzrə tərtib edildiyi üçün bir məktəbin bütün (əlbəttə, imkan nəzərə alınmaqla) nümayəndələrinin fikirləri nəzərdən keçirildikdən sonra ikinci məktəbin ideyalarının tədqiqi təqdim edilir. Müəllif çalışmışdır ki, müəyyən bir dilçinin yaradıcılığı yalnız bir başlıq altında tədqiq edilsin, lakin obyektiv səbəblərə görə həmişə buna nail olmamışdır. Elə dilçilər olmuşdur ki, onların fəaliyyəti bir dilçilik məktəb və ya cərəyanı sərhədləri daxilinə yerləşmir. Məsələn: A.Şlayxer və F.İ. Buslayev həm müqayisəli-tarixi dilçilik, həm də ümumi dilçilik sahəsində fəaliyyət göstərmişlər. Buna görə də müəllif, məsələn, onların müqayisəli-tarixi dilçiliklə əlaqədar olan fəaliyyətini «XIX əsrdə müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranması» adlı III fəsildə, ümumi dilçiliklə əlaqədar olan fəaliyyətini «Dilçiliyin fəlsəfəsi» adlı V fəsildə tədqiq edir.

Bir məsələni də qeyd etməyi lazım bilirik. Müəllif əsərin dilini asanlaşdırmaq və daha oxunaqlı etmək üçün imkanı olduqca terminçilikdən çəkinmiş, yalnız zəruri terminləri işlətməmişdir. Dilçiliyimizdə ümumişlək olmayan terminlər elə oradaca mötərizədə izah edilmişdir. Hər fəslin sonunda tələbələrin oxuması üçün əlavə ədəbiyyat siyahısı verilir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, həmin fəsildəki problemlər haqqında təkcə göstərilən ədəbiyyatdan məlumat almaq olar. Ədəbiyyat siyahısında tələbələrin oxumaları zəruri olan və asan əldə edilə bilən əsərlər göstərilmişdir.

«Dilçilik tarixi» adlı dərs vəsaiti bu sahədə elmin əldə etdiyi son nailiyyətlər əsasında yazılmışdır. Müəllif çalışmışdır ki, bu mövzuda yazılmış bütün elmi-tədqiqat əsərlərində, monoqrafiyalarda, dərslik və dərs vəsaitlərində irəli sürülən fikirlərin rəşional toxumu təqdim edilən vəsaitdə öz əksini tapsın.

«Dilçilik tarixi» adlı bu əsər bu sahədə ilk əhatəli təşəbbüs olduğu üçün, güman ki, nöqsanlardan azad deyildir. Müəllif əsər haqqında öz fikirlərini, xüsusən tənqidi mülahizələrini söyləyəcək gələcək oxucularına qabaqcadan dərin minnətdarlığını bildirir.

GİRİŞ

ütün elmlər kimi, dilçilik elminin də tarixi vardır. Heç bir elm, o cümlədən, dilçilik elmi, öz tarixini öyrənmədən inkişaf edə bilməz. Çünki yeni biliklər, bir tərəfdən, köhnə biliklərə əsaslanıb meydana gəlir, digər tərəfdən, köhnəni inkar etmir, onun üzərinə artırılır və onu təkmilləşdirir. Elmin tarixini bilmədən, nəinki keçmişdəki səhvlərdən nəticə çıxarıb onları aradan qaldırmaq olmaz, hətta bəşəriyyətin indiyədək əldə etdiyi nailiyyətləri qoruyub saxlamaq, daha da inkişaf etdirmək, tarixi bir irs kimi gələcək nəsillərə hədiyyə vermək olmaz.

Dilçilik tarixini öyrənməyin böyük tərbiyəvi və idraki əhəmiyyəti var. İnsanın yaranması, bəşər mədəniyyətinin əmələ gəlməsi dilin yaranması ilə meydana çıxır. Dilçilik tarixi də dil haqqında nəzəriyyə və fərziyyələrin tarixidir. Dilçilik tarixi (bütün başqa elmlərin tarixində olduğu kimi) materialist fəlsəfə və dialektik materializmin müxtəlif idealist və metafizik görüşlərlə mübarizəsi tarixidir.

Dilçiliyin tarixi ilə dilçilik nəzəriyyələri arasında sıx əlaqə vardır. Nəzəriyyə dərk edilmişlərin ümumiləşdirilməsi və sistemə salınmasıdır, tarix idrak prosesinin ifadə edilməsidir. Elm daim inkişafdadır, spiralşəkilli yüksələn inkişafdadır. Elmin, o cümlədən, dilçilik elminin hər bir mərhələsi ötəri olan, unudulanlarla yanaşı müsbət və qiymətli olan ideyalar da qoyur. Dilçilik tarixinin öyrənilməsi keçmiş tədqiqatçıların səhvlərindən və nailiyyətlərindən öyrənmək, səhvləri təkrar etməmək və nailiyyətləri daha da çoxaltmaq, tədqiqat metodlarını təkmilləşdirmək, yeni irəli sürülən nəzəriyyə və fərziyyələri keçmişdə irəli sürülmüş nəzəriyyə və fərziyyələr əsasında yoxlamaq üçün də zəruridir.

Dilçilik tarixinin öyrənilməsinin müasir dövr dilçiliyi üçün də əhəmiyyəti vardır. Məlum olduğu kimi dilçilik tarixi ilə dilçilik nəzəriyyəsi (ümumi dilçilik) arasında sıx əlaqə vardır. Dilçilik nəzəriyyəsi dilin insanın ictimai həyatındakı rolu, dilin mahiyyəti, quruluşu haqqındakı müasir baxışları ümumiləşdirməli, dilin (yaxud dillərin) tədqiqində tətbiq edilən metodları dəqiqləşdirməli və sistemləşdirməlidir. Dilçilik tarixi isə həmin idrakı prosesi şərh edir. Dilçilik tarixi əsas dilçilik məktəb və cərəyanları ilə, görkəmli dilçilərin fəaliyyət və baxışları ilə, dilçilikdə tətbiq edilən metod və üsullarla, keçmişdə yaşamış və müasirəmiz olan dilçilərin ən mühüm və konkret nailiyyətləri ilə oxucunu tanış edir. Dilçilik tarixi dil haqqında elmin vərəsəliyi haqqında oxucuda təsəvvür yaratmalı, bu

elmin inkişafının özünəməxsus məntiqə (məntiq elminə yox) əsaslandığını ona aşılmalı, onda bu elmin çoxaspektli və vahid olduğu ideyası yaratmalıdır. Dilin öyrənilməsində özünü göstərən müxtəlif baxışlar, müxtəlif görüşlər dilin özünün mürəkkəbliyi və çoxcəhətliyindən, onun təfəkkür və psixologiya ilə çoxcəhətli əlaqəsindən, dilin insanla, cəmiyyətlə, obyektiv gerçəkliklə çoxcəhətli münasibətlərindən irəli gəlir. Dilçilik tarixi keçmişdə fəaliyyət göstərmiş hər hansı dilçilik məktəb və ya cərəyanına həmin dövrün səviyyəsindən çıxış edib yanaşmağı, lakin dilçilik elminin müasir inkişaf səviyyəsindən qiymət verməyi tədqiqatçıya və oxucuya vərdiş kimi aşılmalıdır. Müxtəlif dillərin çoxlu faktının nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməsi hər dəfə yeni fərziyyələrin irəli sürülməsinə, sonralar bu fərziyyələrdən bəzilərinin təkzib edilməsinə, bəzilərinin isə sübut edilib ciddi nəzəriyyəyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də dilçilik elminin müxtəlif cərəyanlarına elmin müasir nailiyyətləri səviyyəsindən qiymət verməyi bacarmaq lazımdır. Dilçilik tarixi dilçilik elminin, nəzəri biliklərin həmişə irəliyə doğru hərəkət istiqamətində inkişaf etdiyini nəzərə çatdırmalıdır.

1. Dilçilik tarixinin vəzifələri. Dilçilik tarixinin əsas vəzifəsi dilçiliyin inkişafı boyu yaranan nəzəriyyələrini sistemləşdirmək və kataloqlaşdırmaqdır. Bu, dilçilik elminin bütün tarixi boyu toplanmış bütün bilikləri tənqidi surətdə nəzərdən keçirməyi və dilçiliyin inkişafı baxımından onun nailiyyətlərinə qiymət verməyi nəzərdə tutur. Dilçilik nəzəriyyələrinə tarixi baxımdan yanaşsaq onun bütün nailiyyətlərinə və səhvlərinə düzgün qiymət və izah verməyi tələb edir. Bəzən elə olur ki, artıq köhnəlmiş və unudulmuş hesab edilən ideyalar ən müasir nəzəriyyələrin inkişafı üçün faydalı olur, bəzən isə əksinə, tamamilə yeni və perspektivli görünən bir sıra problemlərin keçmişdə əsaslı surətdə tədqiq edildiyi məlum olur. Dil haqqında elmə tarixi baxımdan yanaşma sübut edir ki, dilçiliyin inkişafı fasiləsizdir. Bu elmi fasiləsizlik özünü onda göstərir ki, dilçilikdə yaranan hər hansı yeni elmi görüş (konsepsiya), cərəyan, məktəb və s. harada yaranmasından asılı olmayaraq, yeni faktik material və keçmiş nailiyyətləri tənqidi nəzərdən keçirmək əsasında yaranır. Elmi biliklərin inkişafının hər hansı vəziyyəti dilçilik elminin inkişafının irəliyə doğru hərəkətində bir fazadır, bir dövrdür. Hər hansı bir müasir elmi konsepsiya dilçilik ənənələri ilə bağlı olduğu, bu ənənələrdən qidalandığı kimi müasiri olduğu dilçilik nəzəriyyə, məktəb və cərəyanları ilə də sıx əlaqədədir, onların müvəffəqiyyətlərini təhlil edib rəşional toxumlarını mənimsəyir.

Dilçiliyin tarixi boyu onda çoxlu nəzəriyyə, məktəb və cərəyanlar yaranmışdır. Adama elə gəlir ki, yeni nəzəriyyə, məktəb, cərəyan, ənənənin yaranması ondan irəli gəlir ki, elmi nəzəriyyə və ənənələr əsassızdır və mütləq iflasa uğramalıdır. Əslində elə deyildir. Elmi nəzəriyyə və ənənələr bir-birini əvəz etdikcə köhnə nəzəriyyə və ənənələr yeni nəzəriyyə və ənənələrdə öz izini buraxır, dilçilik elminin bir dəfə əldə etdiyi nailiyyət onun inkişafının sonrakı dövrlərinə keçir, şəklini dəyişmiş formada yeni nəzəriyyə və fərziyyələrdə özünü göstərir. Qədim hind və qədim yunan dilçiliyi olmasa idi, müasir dilçiliyin hansı vəziyyətdə olacağını təsəvvür etmək çətindir. Qədim hind dilçiliyi olmasa idi, bütün müasir müqayisəli – tarixi dilçiliyin əsas prinsiplərinin necə olacağını təsəvvürə gətirmək çətindir. Bu da təbiidir ki, bütün elm sahələrində olduğu kimi, dilçiliyin inkişafı tarixi boyu çoxlu qiymətli nəzəriyyələrlə yanaşı, elmi cəhətdən əsassız olan fərziyyələr də irəli sürülmüş və sonralar elm inkişaf etdikcə, yeni fakt, material və sübutlar toplanıqca bu əsassız fərziyyələr dilçilik elmi tərəfindən təkzib edilmişdir.

Dilçilik tarixi dilçiliyin inkişafı boyu dilin tədqiqində tətbiq edilən yol və metodların yaranmasının, eyni bir dil hadisəsinə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif məktəb və cərəyanların müxtəlif münasibət bəsləməsi və şərh etməsinin səbəblərini izah edir. Dilçilik tarixi öyrədir ki, dil haqqında elm inkişaf etdikcə nəinki müxtəlif nəzəriyyə və fərziyyələr bir-birini əvəz edir, hətta dilin adicə elmi təsviri üsulları da dəyişir, ilk baxışdan qərribə görünsə də terminlərin ifadə etdiyi məna, məfhum da dəyişir. Məsələn, dilçiliyin əsas problemlərindən biri olan dilin mahiyyətinin izahı dilçilik tarixi boyu həmişə dəyişmişdir. Yaxud «dil» termini qədim dövr və orta əsrlər dilçiliyində bir mənada, XIX əsr dilçiliyində başqa mənada işlənmişdir. Məişət danışığımızda işlətdiyimiz «dil» termini F.dö Sössür tərəfindən üç terminlə – «nitq», «dil» və «nitq fəaliyyəti» terminləri ilə ifadə edilir. Hətta bir dövrdə yaşamış F. dö Sössür (1857-1913) və F.F.Fortunatovun (1848-1914) işlətdikləri «dil» termini mənaca fərqlidir.

Dilçilik tarixi sübut edir ki, dil haqqında elmin əldə etdiyi müvəffəqiyyətlər, irəli sürülən ideya və nəzəriyyələr formaca (dilcə) milli olsa da, ideyaca, məzmunca beynəlmiləl səciyyə daşıyır. Dilçiliyin qazandığı müvəffəqiyyətlər bir xalqın malı olaraq qala bilməz. Digər tərəfdən, dilçilik tarixi göstərməlidir ki, dilçilik elminin inkişafında ayrı-ayrı xalqların, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin (dilçilərin) rolu nə dərəcədə olmuşdur, payı nə qədərdir.

Dilçilik tarixi dilçilik elminin müstəqil sahəsi kimi bir sıra nəzəri problemlərin həllini irəli sürür. Həmin problemlərdən ən mühümləri bunlardır:

«1. Dilçilik tarixinin metodoloji əsasının müəyyənəşdirilməsi. Biliklər sistemində dilçilik tarixinin bir elm kimi yerinin müəyyənəşdirilməsi.

2. Dilçilik tarixinin predmet və vəzifələrinin müəyyənəşdirilməsi.

3. Dilçiliyin inkişafını öyrənərkən təsadüf edilən əsas məfhumların müəyyənəşdirilməsi.

4. Dilçiliyin başqa elmlərlə, o cümlədən, hər şeydən əvvəl fəlsəfə ilə qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənəşdirilməsi.

5. Dil tarixinin dövrəşdirilməsinin əsas prinsiplərinin işlənilib hazırlanması.

6. Dilçiliyin inkişafının daxili məntiqinin müəyyənəşdirilməsi»¹.

Dilçilik tarixi dil haqqında elmin dialektik inkişafı prosesini öyrənir. Bu zaman o, dil problemi dilçiliyin predmet və vəzifələri kimi; dilin təbiəti; dilin müəyyənəşdirilməsi; dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibətləri problemi; lingvistik təhlilin metod və prosedurası problemi; konkret dil faktlarının tədqiqinin xarakteri; dil vahidlərinin şərh; dilçiliyin quruluşu problemi kimi onlarla nəzəri problemləri həll etməlidir. Həm də dilçilik tarixi bu problemləri ümumi planda deyil, onların tarixi inkişafı planında nəzərdən keçirir.

Xüsusən elm nəzəriyyə sahəsində yeni addımlar atmağa hazırlaşdığı zaman elmi nəzəriyyələri sistemləşdirmək daha vacibdir.

Dilçilik nəzəriyyələrinin, ideya və fikirlərinin inkişafının tarixi aspektdə öyrənilməsi ümumidilçilik tədqiqatları üçün də zəruridir, çünki alimləri dil faktlarını və dil proseslərini təhlil etmək metodlarına, dilin fəaliyyət mexanizminin tədqiqi proseslərinə istiqamətləndirir, əsas dilçilik problemlərinin işlənilib hazırlanmasında varisliyi nəzərə çatdırır.

II. Elmi cərəyanların sistemləşdirilməsi. Dilçilik elmi məlum faktik dil materialının obyektiv nəzəri dərk edilməsi və ümumiləşdirilməsi zəminində yaranır. Onun əsas metodu – təhlil metodu (təsvir üsulu) tədqiqat obyektinin spesifikasiyasına uyğun olmalıdır. Eyni prinsip dilçiliyin bir sahəsi olan dilçilik tarixi üçün də vacibdir.

Dilçilik tarixi özünəməxsus vahidlərdə əməliyyat aparır. Belə təsvir vahidləri nəzəriyyələrdədir. Dilçilik tarixinin bu vahidlərinin

öz adları vardır: «məktəb», «cərəyan», «elmi ənənə», «elmin inkişaf mərhələsi». Bu terminlərin hər biri elmi nəzəriyyə yaxud elmi nəzəriyyələr məcmusunu təmsil edir.

Hər bir elm sahəsində olduğu kimi, dilçilik tarixində də nəzəriyyələrin sistemləşdirilməsinin böyük nəzəri və təcrübə əhəmiyyəti vardır. Tarixi planda belə sistemləşdirmə elmi proseslərin dövrəşdirilməsidir.

Dilçiliyin predmeti təbii səsli dillə (süni) yazılı dil xüsusi əlaqəyə girdikdə yaranır. Yazılı nitqdə ilk dəfə olaraq qrafik təsvirlərin parçalarının ardıcılığı səsli nitqin ardıcılığına uyğun gəlir. Dilçiliyin predmeti də səsli nitqin qrafik təsviri vasitəsilə bölünməsi, səsli nitqin yazılması və ya əksinə, yazının oxunması zəminində meydana çıxır. Mədəniyyətin inkişafı yazılı nitq üçün qanunlar düzəldilməsini və bu qanunların təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Yazı haqqında ümumi prinsiplər tərtib edilir. Bu prinsiplər həmin cəmiyyətin yazı mədəniyyəti normalarına cavab verməli idi. Yazı normalarının yazılması xüsusi dilçilik predmetinin meydana çıxmasına səbəb oldu. Nitqin qurulması, törəməsi haqqında ümumi qanunların təsviri dilçiliyin predmetini təşkil edir.

Dilçilik nəzəriyyələri təsnifinin ümumi vahidlərinin – dilçiliyin inkişaf mərhələlərinin - müəyyənəşdirilməsi üçün dil nəzəriyyələri ilə ictimai-dil praktikası arasındakı münasibətləri tədqiq etmək lazımdır.

Müasir dilçilik dil sistemlərinin təsviri və bu təsvirdən alınan nəticələrin ümumiləşdirilməsini əhatə edən mürəkkəb quruluşdur. Buna uyğun olaraq, tarixi baxımdan yanaşılın dilçilik iki mərhələdə öz obyektini formalaşdırır və öz nəzəriyyəsini qurur. Birinci mərhələni qrammatika sənəti mərhələsi (ars qrammatika; Donatın əsərinin adına bax) adlandırmaq olar. Bu mərhələ antik dövrü və orta əsrləri əhatə edir. İkinci mərhələni dilçilik (qrammatik) elmi mərhələsi adlandırmaq olar. Həmin mərhələ «Por-Royal qrammatikası» təmsalında universal qrammatikadan başlanır. Antik qrammatik təlim qrammatika sənətindən genişdir, çünki qrammatika sənətinə daxil olmayan bir sıra problemləri (dil haqqında ümumi mühakimələr, dilin təbiəti və s.) də əhatə edir. Qrammatika sənəti ilə dilçilik elmi dil sistemində münasibətlərinə görə də bir-birindən fərqlənir.

III. Dilçilik tarixinin dövrəşdirilməsi. Dilçiliyin inkişafı mərhələləri milli sərhədlərdən asılı deyildir, lakin müəyyən milli çərçivədə baş verir. Dil haqqında elmin inkişaf etdiyi milli sərhədləri dilçilikdə, adətən, dilçilik ənənələri adlandırırlar. Dilçilik

¹ Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975. с.19.

ənənələri dilçilik tədqiqatları inkişafının milli xarakteri ilə əlaqədardır. Məsələn, dilin normalaşdırılmasında rus ənənəsində qrammatik tədqiqatlara, Çin ənənəsində leksikoqrafik tədqiqatlara üstün yer verilir. Tədqiqatçılar mədəniyyətin uşaqlıq dövrü inkişafı tarixində üç əsas ənənənin – Çin qrammatik ənənəsi, hind qrammatik ənənəsi və yunan-latin qrammatik ənənəsi yarandığını göstərir.

Elmi nəzəriyyələr dil materialından asılıdır. Dilçilik tarixi göstərir ki, linqvistikanın modelləşdirdiyi dil mənzərəsi müxtəlif başlanğıc vəziyyətindən, müxtəlif empirik materialdan çıxış edə bilər və müxtəlif cür tətbiq edilə bilər. Bundan asılı olaraq, dilin təsviri tipi də, yəni dil nəzəriyyəsinin tipi də dəyişir. Dil nəzəriyyəsinin yeni tiplərinin yaranması dilin inkişafında yeni mərhələnin başladığını bildirir və dilçilik daxilində dilin tədqiqının yeni xüsusi predmetlərinin meydana çıxdığını göstərir. Bu baxımdan dilçilər dilçilik tarixini müxtəlif cür mərhələlərə bölürlər. Məsələn: A.Qurbanov dil haqqında elmin inkişaf tarixini üç mərhələyə bölür:

«Birinci mərhələ – eramızdan əvvəlki zamanlardan başlamış XVI əsrə qədər. Bu mərhələdə dilə dair müxtəlif mülahizələr, dil hadisələri haqqında fikirlər meydana çıxmış, dilçilik təşəkkül tapmışdı.

İkinci mərhələ – XVI-XIX əsrləri əhatə edir. Bu mərhələdə dilçilik tədqiqatları çoxalmış, dilçilik ümumfəlsəfi tədqiqatların tərkibindən ayrılmış xüsusi bilik sahəsi kimi müstəqilləşmişdir.

Üçüncü mərhələ – XIX əsrin I rübündən indiki zamana qədəri əhatə edir; bu mərhələ elmin şaxələnməsi, yeni-yeni metodların işlənməsi və seçilməsi ilə fərqlənir.¹

V.İ.Koduxov dilçilik tarixinin beş mərhələsinin olduğunu göstərir:

- 1) qədim dövrün filologiyasından XVIII əsrdək;
- 2) müqayisəli-tarixi dilçiliyin və dilin fəlsəfəsinin yaranması (XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəli);
- 3) məntiqi və psixoloji dilçilik (XIX əsrin ortaları);
- 4) neoqrammatizm və dilin sosiologiyası (XIX əsrin son 30 ili – XX əsrin əvvəli);
- 5) müasir dilçilik və strukturalizm (XX əsrin 30-60-cı illəri)².

Y.V.Loya dilçilik tarixini iki dövrə bölür. Dil haqqında elmin başlanğıc dövrü və müqayisəli-tarixi metodun kəşfi və inkişafı³.

T.A.Amirova, B.A.Olxovikov və Y.V.Rojdestvenski dilçilik tarixinin aşağıdakı inkişaf mərhələlərini göstərir.

«I. Adlandırmaq qaydalarını müəyyənləşdirən və fəlsəfə sistematikasını çərçivəsindən doğan dilin antik fəlsəfəsində adlandırma nəzəriyyəsi.

Adlandırma nəzəriyyəsi dil haqqında xüsusişdirilmiş bilikdən məhrumdur. Buna görə də o, dilçilik korpusuna daxil olmur. Lakin onun nəzərdən keçirilməsi dilçiliyin predmetinin təşəkkül tapmasını və onun inkişafının dilçilik tarixində izlənilən bir sıra xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün vacibdir.

II. Qərbin və Şərqi antik və orta əsrlər qrammatikasında təmsil edilən antik qrammatik ənənələr.

Bu dövrdə hər şeydən əvvəl adlar (və qismən dilin digər vahidləri) arasında linqvistik münasibətləri müəyyənləşdirmə vasitəsilə dilin semantikasını verən və dildə rəftar qaydalarını dürləşdirən qrammatik nəzəriyyə yaranır.

III. Dil sistemlərinin ümumiliyini aşkara çıxaran və dilçilikdə yeni dövr (elmi dilçiliyin birinci dövrü) açan universal qrammatika.

IV. Üç sahəni: 1) dillərin genetik ümumiliyinin tədqiqi ilə məşğul olan müqayisəli-tarixi dilçiliyi; 2) dillərin mədəni-tarixi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dil quruluşlarının tiplərini öyrənməklə məşğul olan müqayisəli-tipoloji dilçiliyi; 3) linqvistikanın daxilində dilin fəlsəfəsini formalaşdırən və təsviri və müqayisəli tədqiqatlar əsasında ümumlinqvistik sistematika ilə məşğul olan ümumi dilçilik nəzəriyyələrinin başlanğıcını verən nəzəri dilçiliyi - özündə birləşdirən müqayisəli dilçilik.

V. Özünün dilin fəlsəfəsi bölməsində psixolinqvistika və sosiolinqvistika konsepsiyalarını dürləşdirən sistemli dilçilik.

VI. Dilin daxili təşkilini tədqiq edən, dillə digər işarə sistemləri arasında münasibətlər yaradan; dilçilik metod və metodikaları nəzəriyyəsinə dürləşdirən, linqvistik modelləşdirmə üçün əsas verən struktur dilçilik¹.

Dilçilik tarixinin mərhələləşdirilməsinin son bölgüsü daha müfəssəldir.

¹ A.Qurbanov. Dilçiliyin tarixi. Bakı, 1976, s.5.

² В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974, с.5.

³ Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.

¹ Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975, с.28-29.

I FƏSİL

DİLÇİLİYİN YARANMASI

DİLÇİLİYİN RÜŞEYMI

ünyanın ən qədim mədəniyyətə malik ölkələrindən biri Misirdir. Dövrümüzədək gəlib çatan ən qədim yazılı kitabələr də misirlilərə məxsusdur. Eramızdan əvvəl IV minilliyin ikinci yarısında misirlilər heroqliflərdən ibarət olan Misir yazı sistemini yaradırlar. Misir heroqlifləri istər müasir, istərsə qədim və ən qədim Çin heroqliflərindən kəskin surətdə fərqlənir. Sonralar bütün xalqlar kimi misirlilər də hərflə yazılardan istifadə etdikləri üçün qədim Misir heroqlif yazısı unudulmuş və uzun müddət bəşəriyyət üçün məchul qalmışdır. Yalnız 1822-ci ildə fransız alimi Jan Fransua Şampolion uzun zaman gərgin tədqiqat apardıqdan sonra qədim Misir heroqliflərini açır. Beləliklə, qədim Misir yazısı mədəni dünyanın malına çevrilir.

Qədim dünyanın ən mədəni mərkəzlərindən biri də Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən Mesopotamiyadır. Müasir İraq respublikası həmin ərazidə yerləşir. Bu ərazinin torpağı münbit, iqlimi əlverişli olduğu üçün qədim qəbilələr Mesopotamiyaya hakim olmaq üçün qanlı müharibələr aparmışlar. Eramızdan əvvəl III minillikdə bu ərazidə şumer qəbilələri yaşayırdı. Həmin minilliyin sonunda sami dilli akkad (assur-vavilon) qəbilələri bu əraziyə gəldikdə onlardan qat-qat yüksək mədəniyyətə malik olan və mixi yazıdan istifadə edən şumerlərlə qarşılaşırlar. Akkadlar şumer mixi yazısını qəbul edirlər. Akkadlar onlara yad olan şumer dilini öyrənmək üçün, bizə məlum olan ən qədim ikidilli (akkad – şumer) lüğətlər yaradırlar.

Şumerlərin düzəltdiyi mixi yazını akkادلardan sonra qədim hettlər, qədim parslar, elamlar və digər xalqlar qəbul etmişlər.

QƏDİM HİND DİLÇİLİYİ

Özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri olan qədim hind dilçiliyinin 2500 ildən çox fasiləsiz inkişaf tarixi vardır. Hind dilçiliyi praktik ehtiyac üzündən yaranmışdır. Bu dilçilik, yunanlar arasından Homerin «İliada» və «Odissey» poemaları

necə müqəddəs sayılırsa, hindlilərin də elə müqəddəs saydıqları dini-fəlsəfi məcmuələrin – vedaların düzgün tələffüzünü mühafizə etmək və artıq anlaşılmaz olmuş yerlərini izah etmək, həblə, qədim hindlilərin vahid ədəbi dili olan sanskritin normalaşdırılmasına duyulan ehtiyacdən yaranmışdır.

Dörd veda vardır: Riq veda – himnlər məcmuəsi, Sama-veda – şerlər vedası, Yacur veda – qurban vedası, Atharva – veda – ovsun, cadu vedası. Vedalardan ən əhəmiyyətli Riq veda-dır. O bir yerdə götürülmüş «İliada» və «Odissey» poemalarından həmcə böyükdür. Riq vedada müxtəlif şer ölçüsündə yazılmış 1028 yüksək bədii keyfiyyətli lirik əsər toplanmışdır. Vedaların yaranma tarixi məlum deyildir. Lakin tədqiqatçıların fikrincə, vedaların ən qədim parçaları eramızdan 1500 il əvvəl yaranmışdır.

Zaman keçdikcə, qədim ədəbi dil olan sanskrit canlı danışq dili olan prakritlə əvəz edilir. Prakrit sanskritdən o qədər fərqlənirdi ki, hindlilər artıq vedaları başa düşmürdülər. Hind tədqiqatçıları sanskrit və prakriti dərinədən tədqiq edir, ümumiyyətlə, dil hadisələrini ciddi öyrənirdilər. Buna görə də elə əvvəldən hind dilçiliyi empirik (təcrübi, praktik) və təsviri xarakter daşıyırdı.

Hindlilər dil üzərində ta qədim zamanlardan müşahidə aparmışlar. Hind əlifbası digər əlifbalardan xeyli fərqləndiyi üçün (hind əlifbasında samitlər üfüqi xətt üzrə yazılır, saitlər isə şaquli xətt üzrə sətiraltı və sətirüstü işarələrlə göstərilir. Buna görə də bəzən hind yazısını hecavi yazı da adlandırırlar. Lakin bu əslində hecavi yapon yazısından fərqli olaraq, özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri olan hərfi-səsli yazıdır) hind qrammatikalarında əsas fikir düzgün tələffüz qaydalarına verilir. İlk hind qrammatikaları pratişakya adlanırdı. Pratişakyalardan başqa qədim hindlilər sırf dil məsələlərinə həsr edilmiş vedanq adlanan əsərlər də yaratmışlar. Vedanqlar qədim hind dilçiliyinin inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Dörd cür vedanq vardır: şikşa – fonetika və tələffüz qaydalarına həsr edilmişdir, vyakarana – qrammatika məsələlərini izah edir, nirukta – leksikologiya və etimologiya məsələlərini tədqiq edir, çxanda – poeziya nəzəriyyəsi problemlərini araşdırır.

Eramızdan əvvəlki I minilliyin əvvəllərində hindlilər ilk lüğətləri yaradırlar. Niqhantavas adlanan bu lüğətlərdə vedaların dilində rast gəlinir və o dövr üçün başa düşülməyən sözlər verilir.

İlk hind qrammatikalarının nə vaxt yaranması haqqında əlimizdə məlumat yoxdur. Bizə çatan ilk hind qrammatikası eramızdan əvvəl V əsrdə Yaska tərəfindən vedaların dilinə yazılmış geniş və müfəssəl şərhdir. Yaska özündən əvvəl yazıb-yaratmış hind dilçilərinin tədqiqatlarını ümumiləşdirir, tələffüz qaydaları ilə yanaşı qrammatik qaydaları da göstərir. O, belə qənaətə gəlir ki, sözlə əşyanı birləşdirən mənanın varlığıdır. Məna sözlə əşya arasında ümumilik ifadə edir. Bu məsələdə Yaska nəinki yunan dilçilərini, hətta Avropa dilçilərini xeyli qabaqlamışdı. İlk dəfə olaraq sözləri nitq hissələrinə təsnif edən də Yaska olmuşdu. O, hind dilində dörd nitq hissəsinin – ad, feil, önlük və ədatın – mövcud olduğunu göstərmişdi. Bu məsələdə də hindlilər yunanları qabaqlamışdılar.

Antik dövr Hindistanın ən görkəmli dilçisi, heç şübhəsiz, normativ qrammatikanın tərtibçisi Paninidir. O, eramızdan əvvəl IV əsrdə (Panininin yaşadığı dövr mübahisəlidir, tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə, o, eramızdan əvvəl VII əsrlə II əsr arasında yaşamışdır) «Aṣṭadhyāy» («Səkkizkitab») adlanan qrammatika kitabını tərtib edir.

Hind və Çin mənbələri Panininin qrammatikasıdan da əvvəl hind dilində qrammatika kitabları olduğunu göstərir, qrammatika haqqında biliyi allah Şivenin adı ilə əlaqələndirir. Panininin əsərində ondan əvvəl yaşayıb-yaratmış hind dilçilərindən Bharavici, Şakatayna, Apişali, Şakalyi, Qarqū və başqalarının qrammatika kitablarının adı çəkilir, lakin həmin əsərlər əlimizə gəlib çatmamışdır. Panininin əsərindən sonra hind dilçiliyi onun nüfuzu altına düşmüş, ta eramızın XVII əsrinədək, demək olar ki, onun əsərinin şərhilə və oradakı qaydaların prakritə tətbiqi ilə məşğul olmuş, digər hind dilçiləri ya tamamilə, ya da qismən unudulmuşlar.

Panini özü də əsərində öz müəllifliyini inkar edir və göstərir ki, o, dil haqqında özünə qədər toplanmış biliyi sistemə salmış və qələmə almışdır. Lakin aydındır ki, Panini sələflərinin əsərlərindən istifadə edib, klassik sanskrit dilinin ən məşhur qrammatika kitabını yazmışdır.

Panininin qrammatikası səkkiz fəsil, yaxud «kitab»dan ibarətdir (buna görə də bəzən onun əsəri «Qrammatik qaydalar haqqında səkkiz fəsil» də adlanır), hər fəsil bölmələrə, hər bölmə isə ayrı-ayrı qaydalara parçalanır. Onun qrammatikasında 3996 qısa, lakonik və qafiyəli qayda yaxud sutra vardır. Bu qaydalar ayrılıqda cəbri düstur forması daşıyır və izahsız başa

düşülür. Ancaq elə tərtib edilmişdir ki, tez yadda qalır. Yadda qalmanı asanlaşdırmaq və yığcamlıq üçün Panini müxtəlif ixtisarlardan və şərti mnemonik priyomlardan istifadə edir. Məhz buna görə ki, Panininin qrammatikası uzun müddət avropalılar üçün qaranlıq və anlaşılmaz qalmışdı. Birinci olaraq rus hindşünası O.Bötlingk bu əsərə açar tapmış və izah etmişdir.

Panininin qrammatikasında fonetika mühüm yer verilir. O, kombinator səs dəyişmələri, vurğu və intonasiya haqqında danışır. Ancaq onun əsərinin əsasını qrammatika təşkil edir. Panini hələ o zaman dili sistem kimi başa düşürdü. O, ilk dəfə olaraq qrammatikaya sıfır morfem anlayışını daxil etmişdir. O, sözləri nitq hissələrinə görə təsnif edir, feil köklərinin dərəcələrini və adların hallanmasında şəkilçilərin tiplərini göstərir. Kök və şəkilçi anlayışını sözün paradiqması əsasında təhlil edir, sözün əsası, kökü və şəkilçini bir-birindən fərqləndirir. Ərəblərdən xeyli əvvəl Panini daxili fleksiya məsələlərini izah edir.

Panininin qrammatika kitabında qədim hind dilində dialektlərin olması və dialekt xüsusiyyətləri də izah edilir. Hind, habelə, dünya dilçiliyi tarixində ilk dəfə müqayisəli metoddan istifadə edən də Panini olmuşdur. O, fonetika, morfologiya, söz-yaratma və sintaksis sahəsində sanskritlə veda dilini müqayisə edir. Məhz buna görə ki, sovet dilçisi A.P.Barannikov onu müqayisəli metodun banisi hesab edir. Lakin Panininin qrammatikasında müqayisə epizodik xarakter daşıyır, həm də o, yalnız faktları sadalayır, onlardan nəzəri nəticələr çıxarmır. Bundan başqa, Panini dilin tarixi inkişafını hələ başa düşmürdü.

Panininin təklif etdiyi sözün morfoloji struktur əsasında təhlili metodu hələ indi də öz əhəmiyyətini saxlayır. Ümumiyyətlə, Panininin qrammatikası hind-Avropa dilçiliyində bu günədək əhəmiyyətini itirməmiş, Hindistanda isə klassik sanskrit dilinin qrammatikası məsələlərində iki min il ərzində rədd edilməz avtoritet kimi qəbul edilmiş, indi də xüsusi ehtiramla əhatə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Panininin nüfuzu dilçilik sahəsində o qədər güclü olmuşdur ki, eramızın XVIII əsrinədək heç kim klassik sanskrit dilinin qrammatikasını yenidən yazmağa cürət etməmişdir.

Paninin çoxlu görkəmli şərhçiləri və davamçıları olmuşdur. Bunlardan Vararuçi Katyayana (eramızdan əvvəl III əsr) və Patancali (eramızdan əvvəl II əsr) dilçilik tarixində özlərinə məxsus yer tuturlar.

Panininin istedadlı davamçısı Vararuçi Katyayana orta hind xalq dillərinin, prakritlərin tədqiqi ilə məşğul olmuş, xüsusən orta hind dillərindən olan pali dilinin müfəssəl qrammatikasını yazmışdır. O, dilçiliyə ilk dəfə dillərin tarixi inkişafı ideyasını gətirmişdir. O, ilk «Pakrit qrammatikası»nın müəllifidir. Vararuçi dilçilik tarixində ilk dəfə belə bir fikir irəli sürür ki, sanskrit bütün orta hind dillərinin (prakritlərin) yaranması üçün mənbə olmuşdu. O, bu fikri deklarativ şəkildə irəli sürmür, qrammatikasında sanskrit dilinin söz və formalarından prakrit dilinin söz və formalarının necə əmələ gəldiyini də göstərir. Beləliklə, Vararuçi avropalılardan 22 əsr əvvəl dillərin tədqiqində müqayisəli-tarixi metodu tətbiq etmiş olur.

Vararuçinin fonetika sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər də böyükdür. O, fonetikanın tədqiqində hər ayrıca səs inkişafını öyrənir, səslərin fonetik dəyişmələrini, xüsusən assimiliyaya hadisəsini dərinlən təhlil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Vararuçi səs dəyişmələrini təcrid edilmiş fonetik hadisələr kimi deyil, morfoloji dəyişmələrlə əlaqədar öyrənirdi. Bununla da fonetika ilə morfologiyanın əlaqədar olduğunu göstərmiş olur.

Bu dövrün görkəmli dilçisi Patancali dil nəzəriyyəsi məsələləri ilə məşğul olmuşdur.

Eramızın I əsrində yaşamış qədim hind filosofu – dilçisi Bharthari «Vakyapadiyya» adlı əsərində dilin fəlsəfi aspekti ilə məşğul olmuşdur. Cümlə və hökm, bunların qarşılıqlı münasibəti məsələlərinə daha çox diqqət vermişdir. O, cümləni bölünməz mənası olan bölüməz vahid hesab edir. Onun fikrincə, cümlə dilin əsas vahididir. Çünki təkcə cümlə fikir ifadə edə bilər. O, belə hesab edir ki, söz heç bir şey ifadə etmir, söz süni surətdə yaradılmışdır. Başqa qədim hind qrammatikləri kimi, Bharthari də sözlə ciddi maraqlanmış, göstərir ki, söz dil materialını təsvir etməyə xidmət edir, lakin söz özü dil materialına daxil deyildir. Bharthari sözün üç aspektini göstərir: yazı forması, fonoloji strukturu, nominativ funksiyası.

Eramızın V əsrində yaşamış qədim hind dilçisi Quru morfologiyanın üç hissədən – sözlərin təsnifi (nitq hissələri), sözyaratma və sözlərin dəyişməsindən ibarət olduğunu göstərir.

Qədim hind dilçiləri lüğətşünaslıq və lüğət tərtibi sahəsində də böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdılar. Eramızın V yaxud VI əsrlərində yaşamış Amara sanskrit dilinin «amara-koşa» (Amara lüğəti) adlı əla keyfiyyətli lüğətini nəşr edir.

Yeni dövrdə hind dilçiliyi daha da inkişaf edir. XII əsrdə Hindistanın ən görkəmli dilçisi Hemaçandra olmuşdur. O, orta hind danışq dillərini – apabhrañşları tədqiq etmişdir. Sonralar bu dillərdən müasir canlı hind dilləri inkişaf etmişdir. XIII əsrin hind dilçisi Vopadeva Paninidən sonra sanskrit dilinin görkəmli tədqiqatçısı hesab edilir. Onun «Sanskrit dilinin qrammatikası» adlı əsəri sanskrit dili haqqında ən mükəmməl əsər hesab edilir.

Hind dilçiləri dilçiliyin, demək olar ki, bütün sahələrində görkəmli müvəffəqiyyətlər əldə etmişdilər.

Qədim Hindistanda fonetika həddindən artıq yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir. Hind dilçilərinin fonetika sahəsində əldə etdikləri nailiyyətlər, heç şübhəsiz, himnlərin tələffüzünün təmizliyini, saflığını qorumaq qayğısından irəli gəlirdi. Hindlilər yunanlardan xeyli əvvəl səsləri sait, samit və frikatlar deyərək üç qrupa ayırırdılar. Samitləri isə öz növbəsində novlu və kipləşən olmaqla iki qrupa bölürdülər. Onlar səs birləşmələrindən (sandhi), hecalardan, səsin uzun və qısa tələffüz edilməsindən bəhs etmiş, vurğu və intonasiyanı fərqləndirmişlər. Hətta son zamanlara qədər mübahisəli olan və hələ də tam həll edilməyən fonem anlayışı qədim hindlilərə aydın idi, onlar fonemi (sphota) danışq səsinə qarşı qoyurdular. Hələ Panini fonemlə danışq səsinə ayrı-ayrı vahidlər hesab edirdi. Qədim hindlilər səslərin çevrilməsini qanunauyğun hesab edirdilər.

Qədim hind qrammatikası ənənələrinə görə, səslər fizioloji əsaslara görə təsvir edilirdi. Hind dilçiləri səslərin məxrəcələrinin yerini və əmələgəlmə üsullarını ətraflı təsvir etmişlər, nitq aparatı üzvlərinin işini dəqiq öyrənmişlər, onlar əmələgəlmə üsuluna və yerinə görə səslərin dəqiq təsnifini vermişlər.

Qədim hind dilçiləri qrammatika sahəsində də heyranamiz nailiyyətlər əldə etmişlər. Onlar morfologiyanın üç hissədən ibarət olduğunu göstərirdilər: 1) nitq hissələrinin təsnifi; 2) söz yaradıcılığı və 3) sözlərin dəyişməsi (hallanması və təsrifi). Hind dilçiləri dörd nitq hissəsinin mövcudluğunu qeyd etmişlər. Ad (qədim hind dilçiləri onu hələ tərkib hissələrinə bölmürdülər), feil, önlük və ədat. Qədim yunanlardan fərqli olaraq, qədim hindlilər nitq hissələrini cümlə üzvləri ilə qarışdırırdılar. Onlar göstərirdilər ki, ad (isim) – əşya ifadə edən söz, feil – istər hazırkı (indiki) zamanda baş verən, istərsə artıq bitmiş hərəkəti ifadə edən sözdür. Qədim hindlilər ismin yeddi halı olduğunu qeyd edirdilər. Adlıq, təsirlik, alet, yönlük, ablativ, yiyəlik və yerlik. Düzdür, onlar halları hələ adlandırmamışdılar.

Sadəcə olaraq nömrələmişdilər. Birinci, ikinci, üçüncü və s. hal. Önlüklərə dildə işarə üçün işlənən kimi baxırdılar, ədatlar isə müqayisə, bitişdirici və məna ifadə etməyən deyə üç qrupa bölünürdü.

Qədim hind dilçiləri sözün təhlilinə də xüsusi diqqət vermişlər. Onlar sözün üç hissədən – kök, suffiks və şəkilçidən ibarət olduğunu, şəkilçilərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici morfemlərə bölündüyünü göstərmişlər. Sözün fleksiya vasitəsilə dəyişməsi də qədim hind dilçiliyinin diqqətindən yayınmamışdır. Qədim hindlilər hind-Avropa dillərindən biri olan sanskrit dilində sözün kök və əsasdan ibarət olduğunu hələ eramızdan 5 əsr əvvəl qeyd etmişlər. Avropada isə bu məsələ yəhudi dilçisi İohan ibn Qannax tərəfindən yalnız eramızın XI əsrinin ortalarından, fransız dilçisi Anri Etyen tərəfindən XVI əsrdə göstərilmişdir. Hind dilçiləri kökün üç növünü qeyd etmişlər: ilkin, törəmə və düzəltmə. Onlar 30 növə qədər mürəkkəb söz olduğunu da göstərmişlər.

Qədim hind dilçiliyinin sintaksis və leksikologiya sahəsində əldə etdikləri müvəffəqiyyət o qədər də böyük deyildi. Sintaksis sahəsində təkcə Bhartharinin fikrinə təsadüf edirik. Artıq deyildiyi kimi, o, yalnız fəlsəfi aspektdə cümlə və hökmün münasibətləri məsələsinə toxunmuşdur. Leksikologiya və leksikografiya sahəsində qədim hind dilçilərinin gördüyü işləri sonralar ərəb dilçilərinin gördüyü işlərlə müqayisə belə etmək olmaz. Belə ki, bu sahədə qədim hindlilər az iş görmüşlər. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, hələ eramızdan bir neçə əsr əvvəl qədim hind dilçiləri vedaların dilində rast gəlinən başa düşülməyən sözlərin lüğətlərini tərtib etmişlər. Eramızın V yaxud VI əsrlərində isə Amara indi də Avropa sanskritoloqlarının stolüstü kitabı olan məşhur lüğətini nəşr edir. Hind dilçilərinin sözləri lüğətlərdə vermə üsulu da Avropa lüğətlərində fərqlənir. Onlar, məsələn, feilin kökünü, ismin və sifətin əsasını (adlıq halını yox) verirdilər.

Qədim hind dilçilik elmi dünya dilçilik elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Hind dilçiliyi Çin dilçiliyinə, İran vasitəsilə yunan və Mesopotamiya dilçiliyinə, sonralar ərəb dilçiliyinə güclü təsir göstərmiş, həmin ölkələrdə dilçilik elminin formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. Qədim hind dilçiliyinin yunan və ərəb dilçiliyi vasitəsilə Avropa ölkələrində dilçilik elminin inkişafına güclü təsiri olmuşur. Uzun müddət Avropa dilçiləri (Frans Born da daxil olmaqla) hind dilçilərinin, xüsusən

Panininin təsiri altında yazıb yaratmışlar. Sonralar da Avropa dilçiliyi hind dilçiliyinin ənənələri əsasında inkişaf etmişdir. Avropa dilçiliyində elə bir komparativist dilçi tapmaq çətindir ki, sanskrit dilindən, hind dilçiliyinin əldə etdiyi nailiyyətlərdən istifadə etməmiş olsun. Hec də təsadüfi deyildir ki, V.Tomsen yazırdı: «Hindlilərdə dilçiliyin qalxdığı yüksəklik tamamilə müstəsna haldır. Avropada dil haqqında elm bu yüksəkliyə ta XIX əsrə qədər yüksələ bilməmişdi. Yalnız hindlilərdən öyrəndikdən sonra Avropa dilçiliyi bu yüksəkliyə qalxa bildi»¹.

Hind dilçiliyinin Avropa dilçiliyinə təsirini bir də bunda görmək olar ki, uzun müddət Avropa dilçiləri sanskrit dilini hind-Avropa dilləri üçün ulu dil kimi qəbul edirdilər. Bundan başqa indi də bir sıra dilçilik terminləri kimi sanskrit dilindən alınmış sözlər işlənir.

QƏDİM ÇİN DİLÇİLİYİ

Qədim hind dilçiliyindən fərqli olaraq, qədim Çin dilçilik məktəbi, qədim Çin qrammatik ənənəsi heroqlif yazısına əsaslanır. Müasir Çin heroqlif yazısı eramızın I və II əsrlərində formalaşmağa başlamışdır. Lakin ümumiyyətlə, Çin heroqlif yazısı ənənələri çox qədimdir. XIX əsrin sonlarında Xenan əyalətində aparılan qazıntılar zamanı «Fal sümükləri» adlanan sümüklər tapılmışdır. Bunlar, əsasən, tısbağaların zirehindən və qoyunların kürək sümüklərindən ibarət idi. Mütəxəssislər müəyyən etmişlər ki, bu sümüklər eramızdan əvvəl XII əsrə aiddir və qədim çinlilər bunların üzərinə heroqliflərlə yazı yazıb yandırır və beləliklə, fal açardılar. «Fal sümükləri» üzərindəki yazıların sonrakı yazılarla tutuşdurulması Çin yazısının (heroqlif yazının) çox-əsrlik təşəkkül prosesini izləməyə imkan verir.

«Fal sümükləri» üzərindəki yazılarda çox vaxt eyni bir söz müxtəlif heroqliflərlə göstərilirdi. Çin cəmiyyətinin inkişafı yazını sabitləşdirməyi tələb edirdi. Buna görə eramızdan əvvəl VII əsrdə imperator Süan-Van dövründə Çin yazısında birinci islahat keçirilir. Heroqliflər bürünc daş üzərində yazılmaq üçün standartlaşdırılır, işarələrin müxtəlif formada yazılması ləğv edilir. Eramızdan əvvəl III əsrdə imperator Tsin Si xuanın hakimiyyəti dövründə Çin yazısında daha iki dəfə islahat aparılır. Birinci islahat onun hakimiyyətinin ilk illərində aparılır

¹ В.Томсен. История языкознания до конца XIX в. М., 1935. с.10.